

ศึกษาเชิงสำรวจและอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี

ทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย

พระราชรัตนาลงกรณ์^{1*} เจษฎา มุลยาพอ² สมเดช นามเกตุ³ บุญส่ง สิ้นจู้บอก⁴

¹⁻⁴มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย

บทคัดย่อ

รายงานการวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ (1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาความเชื่อ และพิธีกรรมของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย (2) เพื่อศึกษาแนวทางการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย (3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวทางการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายให้เป็นแหล่งเที่ยวเชิงวัฒนธรรม แหล่งข้อมูลการวิจัย ได้แก่ (1) เอกสารและหลักฐาน (2) บุคคลที่เกี่ยวข้อง การดูแลรักษาสถานโบราณและศาสนวัตถุทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย จำนวน 20 คน ซึ่งเป็นการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บ ประกอบด้วย การวิเคราะห์เอกสาร และแบบสัมภาษณ์ การวิเคราะห์ข้อมูลในครั้งนี้ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหาจากเอกสารและหลักฐาน นอกจากนั้นยังใช้วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Inductive Analysis) ผลการวิจัย ได้นำเสนอ 1) ประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย ทั้ง 5 กรณี ได้แก่ (1) ประวัติหลวงพ่อพระใส วัดโพธิ์ชัย (2) ประวัติพระธาตุหล้าหนอง วัดพระธาตุ (3) ประวัติพระธาตุบังพวน วัดพระธาตุบังพวน (4) ประวัติพระองค์ต่อ วัดศรีชมพู องค์ต่อ (5) ประวัติพระธาตุโพนจิกเวียงจัว 2) พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาทั้ง 5 กรณีมีทั้งเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและความเชื่อและพิธีกรรมท้องถิ่น ส่วนแนวทางการอนุรักษ์ พบว่า แหล่งโบราณคดีมีปัญหาในเรื่องโครงสร้าง เพราะความเชื่อที่ผิด การอนุรักษ์จึงต้องดำเนินการ 2 แนวทาง คือ อนุรักษ์ตัวโครงสร้าง และความเชื่อและพิธีกรรมท้องถิ่น 3) แนวทางการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ใช้กรอบแนวคิดสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดี การสร้างงานแก่คนท้องถิ่น โดยการพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม โดยความร่วมมือกับหน่วยงานทั้งรัฐและเอกชน

คำสำคัญ : แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา

A Study of Buddhist Servey and Conservative Archaeological Sites of Nongkhai Province

Phraratrattanalongkorn¹ Jedsada Moomyapho² Somded Namket³
Boonsong Sinnok⁴

¹⁻⁴Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Nong Kai Campus

ABSTRACT

The study aims to investigate the following issues: (1) the historical background of belief and rituals in Buddhism historical places in Nongkai province, (2) the pathways of conserving the Buddhism historical places in Nongkai province, (3) the development of the Buddhism historical places as a cultural tourist attraction. The study collected data from three main fields such as (1) documentation and historical evidence, (2) the purposive sampling of twenty people concerning the maintenance of Buddhism historical places and objectives.

The research instruments are: documentation analysis, interviewing and the data analysis is done mainly through the investigation of document and historical evidence under the inductive analysis. The study presents the significant issues as follows: 1) the historical background of Buddhism places in Nongkai namely: (1) the biography of Venerable father Phrasai, Po-chai temple, (2) the history of Phra That La-Nong, Phra That temple, (3) the history of Phra That Bang Puan, Phra That Bang Puan temple, (4) the history of Phra Ong Tue, Sri Chompu Ong Tue, (5) the history of Phra That Phone Jik Vieng Ngua. The second issue is related to the rituals in five Buddhism historical places, it was found that they associated Buddhism, beliefs, and local rituals. To the conservative ways, it reveals the problems regarding the structure since the misperception of beliefs. Thus the plausible elements to be maintained are the structure and the beliefs and local rituals. The last issue is concerned with the cooperative contribution from both government and private sectors to promote the ways of historical places development as cultural tourist attractions under the concept of awareness encouragement toward historical place conservation, the job opportunity encouragement.

Keywords : Buddhism historical places

บทนำ

สังคมและวัฒนธรรมไทยก่อเกิดจากหลากหลายวัฒนธรรมที่เน้นเอาเฉพาะจุดที่ค่อนข้างกันหากหลายวัฒนธรรมได้อย่างกลมกลืนโดยไม่ขัดแย้งกัน ประเทศไทยก็น่าจะเป็นต้นแบบที่มีความเป็นมาของโครงสร้างที่คล้ายคลึงกัน แต่สังคมเชื้อชาติและวัฒนธรรมของชาติไทยจะมีความเก่าแก่กลมกลืนกว่ามาก นอกจากอารยธรรมและวัฒนธรรมที่ได้รับมาจากอินเดีย และจีนแล้วสังคมไทย ยังผสมผสานด้วยวัฒนธรรมที่หลากหลาย (สมเด็ยรติ โล่ห์เพชรณ์, 553 : 33) ประเทศไทยเป็นแหล่งรวมมรดกทางวัฒนธรรมที่มีอายุย้อนหลังไปถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์สืบเนื่องมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์กระจายอยู่ในพื้นที่ส่วนต่าง ๆ ของประเทศ สะท้อนให้เห็นถึงความเหมาะสมทางภูมิลักษณะแห่งดินแดนนี้ ในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตั้งแต่สมัยโบราณทำให้มีการสร้างสรรค์วัฒนธรรมอันเป็นแบบอย่างในแต่ละยุคสมัย

ปรัชญาทางธรรมวัตถุของศาสนาพุทธในสมัยก่อนการสร้างพระพุทธรูป ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวบรรยายไว้ในหนังสือภาพพุทธประวัติจากหินสลักมีพระพุทธรูป มีใจความไว้ว่าเมื่อประมาณตั้งแต่สมัยก่อนคริสตกาล 250 ปี ถึงก่อนคริสต์ศักราช 74 ปี พุทธศาสนิกชนในยุคสมัยจะมุ่งความสนใจในพระพุทธรูปศาสนาและถือว่ามีค่าสูงสุดก็คือ การมุ่งแสดงการนับถือพระพุทธรูปคือในทางนามธรรมที่ยิ่งกว่าทางรูปธรรม เป็นการแสดงให้เห็นถึงสภาพสูงทางจิตใจของพุทธศาสนิกชนในสมัยนั้น มีความเข้าใจในหัวใจของศาสนาพุทธมากกว่าในยุคสมัยนี้ จึงไม่นิยมหรือไม่มีความจำเป็นการทำการรูปเคารพของพระพุทธรูปในลักษณะที่เป็นรูปมนุษย์มาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ปรากฏหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด (ประมาณ 600,000-400,000 ปีมาแล้ว (กรมศิลปากร, 2554 : 33) บริเวณแหล่งโบราณคดีแม่ทะ จังหวัดลำปาง ซึ่งร่องรอยดังกล่าวสันนิษฐานว่า การดำรงชีพของมนุษย์ในขณะนั้นอาจเป็นการล่าสัตว์ หาพืชผักและผลไม้ตามธรรมชาติมาเป็นอาหาร ยังไม่มีการเพาะปลูกและสร้างที่อยู่อาศัยถาวร แต่ใช้ถ้ำและเพิงผาเป็นที่อยู่อาศัย และมีการเคลื่อนย้ายไปในที่ต่าง ๆ ที่มีอาหารอุดมสมบูรณ์เพื่อการดำรงชีพทั้งยังรู้จักดัดแปลงวัสดุตามธรรมชาติประเภทหิน ไม้ กระดูกสัตว์ ฯลฯ ทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ขวานหิน เครื่องมือสับตัด เครื่องมือขุด เป็นต้น

ในสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ราว 2,300-1,500 ปีมาแล้ว (กรมศิลปากร, 2554 : 39) หลักฐานทางโบราณคดี ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์กลุ่มชนต่างวัฒนธรรมจากซีกโลกตะวันตกและตะวันออก ปรากฏในแหล่งโบราณคดีหลายแหล่งของประเทศไทย อาทิ กลองมโหระทึกสำริด

อันเป็นวัฒนธรรมที่พบหลายบริเวณของจีนตอนใต้ และเวียดนาม ซึ่งพบในแหล่งโบราณคดี ถ้ำองบะ จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีต้อนตาล จังหวัดห้วยมุกดาหาร แหล่งโบราณคดี บ้านท่าเสา จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น การพบหลักทางฐานทางโบราณคดี ซึ่งมาจากดินแดน ภายนอก ยังคงพบอย่างต่อเนื่อง อาทิ พระพุทธรูป ศิลปะอินเดียแบบอมราวตี (พุทธศตวรรษที่ 9) หรือตะเกียงโรมันสำริด อายุราวศตวรรษที่ 6-7 จากแหล่งโบราณคดีพิงตึก จังหวัด กาญจนบุรี (กรมศิลปากร, 2554 : 40)

การศึกษาความสัมพันธ์การเกิดขึ้นของวัฒนธรรมของสังคมทั้งภายใน และภายนอก ประเทศเช่นนี้ ทำให้ทราบถึงปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ชุมชนส่วนใหญ่มีการพัฒนาการเป็นเมือง รูปแบบการปกครอง ศาสนา และศิลปวัฒนธรรมเป็นแบบแผนเฉพาะในแต่ละช่วงเวลา ได้แก่วัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16) ซึ่งปรากฏในภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ของประเทศไทยวัฒนธรรมลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 12-18) เป็นวัฒนธรรมที่ปรากฏในภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และวัฒนธรรม ศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18) อันเป็นวัฒนธรรมที่ปรากฏในภาคใต้ (กรมศิลปากร : 2554 : 40) เป็นต้น

ในด้านการศึกษเกี่ยวกับแหล่งมรดกทางโบราณคดี ถือว่ามีความจำเป็น เพราะจะเป็น แนวทางหนึ่งที่จะทำให้ประชาชนและอนุชนรุ่นหลังได้กระหนกคุณค่าของมรดกทางโบราณคดี และรักษาไว้เพื่อเป็นประโยชน์ของชาติต่อไป ในเรื่องนี้ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงให้ความสำคัญในการอนุรักษ์มรดกทางโบราณคดีเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากพระองค์ ได้เสด็จพร้อมด้วยพระบรมราชินี และพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร พระราชดำเนิน ไปเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขอนแก่น ในวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2515 นับว่าเป็น พระมหากรุณาธิคุณอันหาที่สุดมิได้ ต่อการคุ้มครองรักษามรดกทางวัฒนธรรมของชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในการที่จะเรียนรู้เรื่องราว ความเป็นมาในท้องถิ่นของตน ดังความตอนหนึ่งในพระราชดำรัสว่า

“ข้าพเจ้า มีความยินดี พอใจ ที่กรมศิลปากร พยายามเอาใจใส่ดำเนินงาน ด้านการสำรวจขุดค้นทางโบราณคดีด้วยความขะมักเขม้นมาโดยตลอด การที่ได้สำรวจ ขุดค้นโบราณสถานในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และรวบรวมศิลปะโบราณวัตถุต่าง ๆ จัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขึ้นเป็นแห่งหนึ่งที่จังหวัดขอนแก่น นับเป็นประโยชน์ อย่างยิ่ง ที่จะทำให้ประชาชนในท้องถิ่นได้เห็น ได้รู้จัก เรื่องราวของตนเอง ของถิ่นกำเนิด ของตนโดยแจ่มชัด ทั้งที่เป็นประโยชน์ต่อผู้สนใจศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์โบราณคดี

ทั่วไปกว้างขวางยิ่งขึ้น เป็นที่ทราบกันดีว่า หลักฐานทางประวัติศาสตร์ของประเทศของเราที่เป็นเอกสาร มีอยู่จำกัด การศึกษาประวัติศาสตร์ จำเป็นต้องอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์อย่างสำคัญ ซึ่งควรสำรวจและพิจารณาศึกษาอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทุกสิ่งทุกอย่างที่ได้ชุดค้นและรวบรวมไว้แล้ว เช่น โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาตินี้ ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบ จะต้องระวังรักษาอย่างดีที่สุดตลอดไป ไม่ปล่อยให้พลละเลยให้เกิดความเสียหาย หรือ สูญหาย เพราะถ้าปล่อยให้หายไปเช่นนั้น ก็เท่ากับได้ทำลายหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของชาติ ซึ่งจะเป็นความเสียหายอย่างร้ายแรง” (กรมศิลปากร, 2554 : 195-196)

จากพระราชดำรัสที่ได้อัญเชิญมากล่าวไว้นั้นจะเห็นว่า พระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่แหล่งมรดกทางวรรณคดีเป็นอย่างมาก คือพระองค์ต้องการให้ประชาชนศึกษาและทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ที่ท้องถิ่นของตนมีอยู่ และช่วยกันรักษาไว้ให้เป็นสมบัติของชาติ และเป็นประโยชน์แก่นุชนรุ่นหลังต่อไป

สารจาก ธนฯ พินิจ จารุสมบัติ รัฐมนตรีช่วยกระทรวงมหาดไทย ได้ระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “จังหวัดหนองคายเป็นจังหวัดหนึ่งที่มีสมบัติแผ่นดินอุดมสมบูรณ์ เป็นที่ถุกอกอกใจแก่ทุกท่านที่ได้มาเยี่ยมชมหรือได้พบเห็น ในสมัยโบราณหนองคายเป็น “หน้าด่าน” ป้องกันอริราชศัตรูไม่ให้ล่วงล้ำมาถึงกรุงเทพมหานคร จึงมีเรื่องราวของ “วีรกรรมปราบฮ่อ” บันทึกไว้ใ้ผู้นุชนรุ่นหลังภาคภูมิใจ แต่ปัจจุบันประเทศไทยมีแต่มิตร หนองคายเป็นจุดหนึ่งที่เชื่อมสัมพันธ์มิตรประเทศไทยให้แน่นแฟ้น มีสะพานไทย-ลาว ข้ามลำน้ำโขง ให้พี่น้องไทย-ลาวได้ติดต่อกันได้สะดวกยิ่งขึ้น เสมือนอยู่ในแผ่นดินเดียวกัน

ตามประเพณีอันดีงามของประเทศไทย พระพุทธศาสนา คือ ศาสนาประจำชาติ หนองคายมีสถานที่สำคัญพระพุทธศาสนามากมาย พระคู่บ้านคู่เมืองหนองคายมีอาทิ หลวงพ่อพระใส พระองค์คือ พระธาตุบังพวน เป็นต้น และมีพระอริยสงฆ์เป็นที่ศรัทธาของประชาชนไทยทั่วประเทศ เช่น หลวงปู่เทสก์ เทสรังสี วัดหินหมากเป้ง และพระอาจารย์จวน กุลเชฏโฐ และหนองคายยังมีปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เสมือนสิ่งมหัศจรรย์อย่างหนึ่งในลุ่มแม่น้ำโขง คือ บั้งไฟพญานาค ซึ่งอาจเป็นสิ่งมหัศจรรย์ของโลกต่อไปก็ได้ (พินิจ จารุสมบัติ, 2540 : 1)

โบราณสถานและโบราณวัตถุที่สำคัญอยู่หลายแห่ง (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน: 2542:4901-4903) มีหลวงพ่พระใส หลวงพ่พระเจ้าองค์ต่อ พระธาตุเหล่าหนอง พระธาตุบังพวน พระธาตุโพธิ์จิกเวียงงัว จังหวัดหนองคายเป็นจังหวัดหนึ่งที่มีประชาชนนับถือพระพุทธ

ศาสนาเป็นส่วนใหญ่ และมีปูชนียสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และเป็นที่เคารพนับถือ ศรัทธา เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวหนองคายและประชาชนทั่วไปที่อาศัยอยู่บริเวณ สองฝั่งโขงทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ เช่น พระธาตุห้วยหนอง หรือพระธาตุกลางน้ำ พระธาตุบังพวน หลวงพ่อพระใสและพระธาตุโพนจิกเป็นต้น (สำนักโยธาธิการและผังเมือง จังหวัดหนองคาย, ม.ป.ม : 1)

ดังนั้น คณะผู้วิจัย จึงมีความสนใจที่จะศึกษาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาจังหวัด หนองคายเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา ความเชื่อ พิธีกรรม การอนุรักษ์และแนวทางในการพัฒนา ที่มีอิทธิพลต่อประชาชนไทย-ลาวที่อาศัยอยู่สองฝากฝั่งแม่น้ำโขง เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา และตระหนักถึงคุณค่าตลอดถึงการอนุรักษ์ให้โบราณคดีทางพระพุทธศาสนาเหล่านั้นให้คงอยู่ คู่กับชาติต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัด หนองคาย
2. เพื่อศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมรวมถึงแนวทางการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทาง พระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวทางการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัด หนองคายให้เป็นแหล่งเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย ที่จะทำ การศึกษา คือ ในจังหวัดหนองคาย
2. ขอบเขตของเนื้อหา

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา โดยศึกษา ประวัติความเป็นมาของศาสนวัตถุและศาสนสถานในแหล่งต่าง ๆ โดยการเก็บรวบรวมข้อมูล จากตำรา หนังสือและเอกสารที่เกี่ยวข้องและศึกษาอิทธิพลของโบราณสถานเหล่านั้นที่มี ต่อศรัทธาความเชื่อและวิถีการดำเนินชีวิตของประชาชนชาวจังหวัดหนองคาย และประชาชน ที่อยู่อาศัยบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง โดยการสัมภาษณ์ และนำเสนอข้อมูลโดยใช้วิธีพรรณนา วิเคราะห์ การวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาเนื้อหาของแหล่งโบราณคดีทางพุทธศาสนาในเรื่องต่อไปนี้ ได้แก่

- 1) ประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา
- 2) ความเชื่อ พิธีกรรมการบูชาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา
- 3) แนวทางการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อชีวิตของชาวจังหวัดหนองคาย และประชาชนที่อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง

3. ระยะเวลาของการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีการดำเนินการจัดทำเครื่องมือ เก็บรวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูล ตั้งแต่ เดือนเมษายน 2557 – เมษายน 2558 รวมระยะเวลา 1 ปี

วิธีการดำเนินการวิจัย

1. แหล่งข้อมูลการวิจัย

1. เอกสารและหลักฐานเกี่ยวกับสถานโบราณและศาสนวัตถุทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย

2. บุคคลที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาสถานโบราณและศาสนวัตถุทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย จำนวน 20 คน ซึ่งเป็นการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง

2. เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บ

1. การวิเคราะห์เอกสาร ใช้สำหรับการศึกษาเอกสารและหลักฐานทางประวัติศาสตร์

2. แบบสัมภาษณ์ ใช้สำหรับการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสถานโบราณและศาสนวัตถุ

3. การจัดประชุมกลุ่ม (Focus Group) เพื่อระดมความคิดในการหาคำตอบเกี่ยวกับประเด็นปัญหาที่ต้องการศึกษา

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

1. รวบรวมข้อมูลเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของสถานโบราณวัตถุที่อยู่ในจังหวัดหนองคาย

2. วิเคราะห์เนื้อหาสาระที่เกี่ยวกับประวัติของสถานโบราณและศาสนวัตถุเหล่านั้น แล้วเรียบเรียงและรวบรวมเป็นงานวิจัย

3. ลงศึกษาภาคสนามเพื่อสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องถึงความเชื่อของบุคคลในท้องถิ่นและพิธีกรรมที่ประชาชนประกอบการบวงสรวงบูชา

4. การวิเคราะห์ข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูลในครั้งนี้นำวิธีการวิเคราะห์เนื้อหาจากเอกสาร และหลักฐาน นอกจากนั้นยังใช้วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Inductive Analysis)

สรุปผลการวิจัย

จากการดำเนินการวิจัยภายใต้กรอบวัตถุประสงค์และวิธีการดำเนินการวิจัยมาทั้งหมด ผู้วิจัยได้พบผลการวิจัยดังนี้

1. ประเด็นเรื่องประวัติความเป็นมา, ความเชื่อและพิธีกรรมของแหล่งโบราณคดี ทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย

สำหรับประเด็นเรื่องประวัติความเป็นมาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคายนั้นพบว่า แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคายที่นำมาศึกษาทั้งหมดนั้นมีอยู่ 5 แห่ง แต่ละแห่งนั้นสามารถที่จะสรุปเป็นประเภทเพื่อที่จะสามารถอธิบาย ความเป็นมาได้อย่างง่าย ๆ อยู่ 2 ประเภท ได้แก่

(1) แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย ประเภทโบราณวัตถุ ได้แก่ หลวงพ่อพระใสวัดโพธิ์ชัย อ.เมือง จ.หนองคาย และหลวงพ่องค์ตื้อ อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย โดยที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคายประเภทนี้ มีประวัติความเป็นมาในเชิงประวัติศาสตร์ในยุคของการอาณาจักรล้านช้างศรีสัตตนาคนหุต สมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช โดยทั้งหลวงพ่พระใสและหลวงพ่องค์ตื้อนั้นเป็นพระพุทธรูปศิลปะล้านช้างที่มีพุทธลักษณะงดงามและมีเอกลักษณ์เฉพาะ โดยเชื่อกันว่าผู้ที่สร้าง หลวงพ่พระใสคือพระราชธิดาของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ส่วนผู้สร้างพระองค์ตื้อน่าจะเป็น พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชเองเป็นผู้สร้าง โดยหลวงพ่พระใสนั้นเป็นพระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะ ที่งดงามมากสามารถที่จะเคลื่อนย้ายไปมาได้สะดวกเชื่อว่าเป็นพระพุทธรูปที่สร้างมาเพื่อใช้ สำหรับแห่ขอฝนและเพื่อความผาสุกของบ้านเมือง และเป็นพระพุทธรูปที่มีประวัติความเป็นมา เกี่ยวข้องกับการทำสงครามระหว่างล้านช้างกับสยามในหลายยุคหลายสมัย ในที่สุด สมัยรัชกาลที่ 3 ก็ถูกอัญเชิญมาประดิษฐานไว้ที่เมืองหนองคาย เป็นพระคู่บ้านคู่มืองหนองคาย มานับแต่นั้น ส่วนพระองค์ตื้อเป็นพระพุทธรูปที่มีขนาดใหญ่เชื่อว่าผู้สร้างจะต้องเป็นผู้ที่มี กำลังศรัทธาต่อพระพุทธศาสนามากเพราะสังเกตจากการใช้ทองที่หล่อเป็นจำนวนหลายตัน ที่ชาวบ้านท้องถิ่นเรียกว่าใช้ทองหล่อกว่าตื้อคือเกินโกฏิ

(2) แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคาย ประเภทโบราณสถาน ได้แก่ พระธาตุหล้าหนองคาย พระธาตุบังพวน และพระธาตุโพนจิกเวียงว้าว เป็นแหล่งโบราณคดี

ทางพระพุทธศาสนา จังหวัดหนองคายที่เป็นสถานที่เป็นพระเจดีย์ และมีความเป็นมาพร้อม ๆ กับการกำเนิดขึ้นของพระพุทธศาสนาในดินแดนแถบนี้มีประวัติปรากฏในตำนานยุคเก่าของชุมชนสองฝั่งโขงได้แก่ ตำนานอรัญคชาตุนิทาน : ตำนานพระธาตุพนม ซึ่งเป็นตำนานที่กล่าวถึงการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนสองฝั่งโขงนี้ ในตำนานระบุว่าพระพุทธองค์ได้เสด็จมาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิและได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาไว้ที่ดินแดนนี้ ครั้งสมัยพุทธกาลได้ทรงมีพยากรณ์ว่า ต่อไปจะมีการนำพระบรมสารีริกธาตุของพระองค์มาประดิษฐานไว้ ณ ดินแดนนี้หลายที่ เช่นที่ภูเขาหลวง คือพระธาตุบังพวน ที่โพนจิกเวียงวัว คือที่พระธาตุโพนจิก และที่ริมฝั่งแม่น้ำโขงก็คือพระธาตุเมืองเหล่าหนองคาย ปัจจุบันพระธาตุทั้ง 3 แห่งนี้มีผู้เดินทางมากราบไหว้บูชาอยู่เป็นจำนวนมาก

ส่วนประเด็นเรื่องความเชื่อและพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายพบว่า แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายทุกแห่งนั้น ล้วนมีความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องด้วยทุกแห่ง แต่ละแห่งจะมีความเชื่อที่แตกต่างกันบ้างเหมือนกันบ้าง เช่น แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย ประเภทโบราณวัตถุ คือพระพุทธรูปโดยมากจะมีความเชื่อว่าเป็นสถานที่ที่สามารถไปขอพรได้ในทุกกรณี เช่น ที่วัดโพธิ์ชัยและวัดองค์ดี ส่วนแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายประเภทโบราณสถานนั้น คือ พระธาตุบังพวน พระธาตุเมืองเหล่าหนอง และพระธาตุโพนจิกเวียงวัว โดยมากจะเป็นสถานที่ที่คนหนองคายมีความเชื่อว่าเป็นพุทธสถานจะเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา มากกว่าการเป็นสถานที่ไปขอพรเพื่อกิจการใดกิจการหนึ่ง แต่ที่เหมือน ๆ กันก็คือพิธีกรรมที่เกิดขึ้นใน 2 ประเภทนั้นก็คือทุกสถานที่ใช้เป็นแหล่งประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาในโอกาสต่าง ๆ เหมือนกัน เช่น มีการทำบุญเวียนเทียนและฟังพระธรรมเทศนาตามโอกาสของชาวพุทธ

2. ประเด็นเรื่องแนวทางการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย

สำหรับประเด็นเรื่องแนวทางในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายนั้น เราสามารถที่จะสรุปแนวทางในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายได้เป็น **ประการ** ได้แก่ (1) วิธีการทางกฎหมาย ได้แก่ การนำเอากฎหมายบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องมาใช้เพื่อบังคับและลงโทษผู้ที่ละเมิด ทำลายหรือเคลื่อนย้ายโบราณวัตถุ โบราณสถานที่ในพื้นที่จังหวัดหนองคาย (2) วิธีการทางวิชาการ ได้แก่ วิธีการอนุรักษ์โดยการป้องกันการหักพังหรือก่อสร้างใหม่ โบราณสถานที่เก่าด้วยวิธีการ

ทางวิทยาศาสตร์ที่ทันสมัย และตรงตามหลักวิชาการ (3) วิธีการทางสิ่งแวดล้อม ได้แก่วิธีการอนุรักษ์ผ่านทางองค์ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การรู้จักการจัดพื้นที่หรือกันพื้นที่ไว้เพื่อการอนุรักษ์ไม่ก้าวกาลังหรือไม่ทำลาย (4) วิธีการทางด้านวัฒนธรรม เป็นวิธีการที่มุ่งที่จะอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายด้วยการสร้างระบบวัฒนธรรมที่การมีจิตสำนึกที่ดีต่อการรักษาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย ไม่ให้ถูกทำลายไป

3. ประเด็นเรื่องการวิเคราะห์แนวทางการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายให้เป็นแหล่งเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

สำหรับประเด็นนี้ถือว่าเป็นประเด็นที่มีความสำคัญเนื่องจากเป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายด้วย การนำเอาแหล่งโบราณคดีที่มีอยู่มาพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เพื่อก่อให้เกิดรายได้และก่อให้เกิดการพัฒนาพื้นที่ของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย โดยจะพบว่าแนวทางการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายมีดังต่อไปนี้คือ

(1) แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายสามารถที่จะพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้เนื่องจาก ทั้ง 5 แห่งนั้นมีจุดเด่นที่สามารถที่จะพัฒนาได้คือ (1) ภูมิประวัติเชื่อมโยงกัน (2) ระบบวัฒนธรรมเดียวกัน (3) ระยะทางที่สามารถเชื่อมโยงกันได้ แต่ก็มีจุดด้อยที่เกิดจากสาเหตุที่สำคัญๆ อยู่ 3 ประการ คือ (1) หน่วยงานที่รับผิดชอบขาดเอกภาพ เนื่องจากที่ผ่านมามีหน่วยงานของรัฐในพื้นที่จังหวัดหนองคายไม่ได้ให้ความสำคัญกับเรื่องราวของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายมากนัก เป็นเหตุทำให้ไม่มีคนสนใจและขาดการดูแลจนเกิดความเสียหายหลายประการ (2) วัดและผู้บริหารวัดไม่เห็นความสำคัญ ประเด็นที่สำคัญของการที่แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายไม่ได้รับความสนใจ ก็สืบเนื่องมาจากคนในคือวัดและผู้เกี่ยวข้อง ไม่ให้ความสำคัญกับการประชาสัมพันธ์เผยแพร่ชื่อเสียงของแหล่งโบราณคดีมากนัก (3) การส่งเสริมที่ไม่เป็นแบบองค์รวม คือไม่มีการประชาสัมพันธ์ เมื่อขาดการประชาสัมพันธ์ก็ทำให้เกิดความเข้าใจน้อย เมื่อเกิดความเข้าใจน้อยก็เป็นสาเหตุทำให้เกิดไม่เห็นความสำคัญ

นอกจากนี้ยังพบว่าการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายย่อมก่อให้เกิดคุณค่าหลายประการคือ (1) คุณค่าในทางการศึกษา หากมีการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

ยอมทำให้เกิดการศึกษาวิจัยและพัฒนาท้องถิ่นได้ดีกว่า (2) คุณค่าในทางเศรษฐกิจ ทำให้ท้องถิ่นมีรายได้เพิ่มมากขึ้นจากการท่องเที่ยว (3) คุณค่าในทางสังคม ทำให้สังคมเกิดความตระหนักในคุณค่าของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย และเกิดความภาคภูมิใจในทรัพย์สินทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของตนเอง

อภิปรายผลการวิจัย

จากการที่คณะผู้วิจัยได้ทำการวิจัยมาทั้งหมดเกี่ยวกับการศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายพบว่า จังหวัดหนองคายนั้นเป็นจังหวัดที่มีความพร้อมเป็นอย่างมากในเรื่องของทรัพยากรทางประวัติศาสตร์ เนื่องจากเป็นจังหวัดที่มีประวัติเคียงคู่มากับเมืองเวียงจันทน์ของอาณาจักรล้านช้างที่เคยรุ่งเรืองมาแล้วในอดีต ทำให้หนองคายมีแหล่งโบราณคดีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งแหล่งโบราณคดีในจังหวัดหนองคายนั้นถือว่าเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น มีพระธาตุเจดีย์ที่สำคัญหลายพระธาตุ ได้แก่ พระธาตุบังพวน พระธาตุหล้าหนอง พระธาตุโพนจิกเวียงวัว และมีพระพุทธรูปที่มีชื่อเสียงเป็นที่เคารพสักการะของชาวพุทธในสองฝั่งโขง เช่น หลวงพ่อพระใส วัดโพธิ์ชัย (พระอารามหลวง) อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย หลวงพ่อองค์ต่อ วัดศรีชมพูน้องค์ต่อ อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย ซึ่งถือว่าทั้งพระธาตุเจดีย์และพระพุทธรูปที่ได้กล่าวมานั้นถือว่าเป็นแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาที่มีคุณค่าเป็นอย่างมาก

แต่ถึงอย่างนั้น ก็เป็นที่น่าเสียดายว่าพระธาตุเจดีย์และพระพุทธรูปดังกล่าวกลับไม่ได้ได้รับความสนใจหรือไม่ได้รับการดูแลเอาใจใส่มากนัก จากผู้คนใกล้เคียงหรือชุมชนที่อยู่รอบ ๆ จะมีเพียงบางแห่งเท่านั้นที่ได้รับการดูแลเอาใจใส่ แต่โดยมากก็ถูกปล่อยให้ทิ้งร้าง กลายเป็นเพียงซากปรักหักพังที่รวันเสื่อมสภาพไปตามกาลเวลา ทั้ง ๆ ที่เป็นสถานที่ที่มีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของชาวพุทธในจังหวัดหนองคาย และด้วยเหตุปัจจัยดังกล่าวจึงเป็นเหตุทำให้คณะผู้วิจัยได้นำมาเป็นประเด็นในการศึกษา

ผลการศึกษาในเบื้องต้นจากการลงพื้นที่ศึกษาพบว่าแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายทั้ง 5 แห่งนั้นแหล่งโบราณคดีที่ได้รับความสนใจและเป็นที่ยึดักของผู้คนจำนวนมากในจังหวัด มีอยู่เฉพาะแหล่งโบราณคดีที่เป็นพระพุทธรูปคือ หลวงพ่อพระใส วัดโพธิ์ชัย (พระอารามหลวง) อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย หลวงพ่อองค์ต่อ วัดศรีชมพูน้องค์ต่อ อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย ทั้งนี้ก็สืบเนื่องมาจากแหล่งโบราณคดีประเภทนี้ ผู้คนไปกราบสักการะได้สะดวกมากกว่า และเป็นพระพุทธรูปที่ผู้คนมองเห็นและเข้าใจว่าสามารถที่จะเป็น

ที่พึงได้ง่ายกว่าการไปขอพรกับพระเจดีย์หรือพระธาตุ นอกจากนั้นยังพบว่าผลการประชุมกลุ่มมีปัจจัยที่ชี้ให้เห็นว่า แหล่งโบราณคดีประเภทพระธาตุเจดีย์ที่ไม่ค่อยมีผู้ให้ความสนใจเท่าใดนัก สืบเนื่องมาจากว่าเป็นสถานที่ที่ไม่ค่อยได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานของรัฐ และเอกชนทั้งในระดับจังหวัดและในระดับชุมชน เนื่องจากว่าเป็นสถานที่ที่อยู่ภายใต้กฎหมายคุ้มครองของรัฐที่พระและวัดรวมถึงชุมชนไม่สามารถที่จะเข้าไปจัดการบริหารให้เกิดประโยชน์ได้ ดังนั้น แหล่งโบราณคดีประเภทพระธาตุเจดีย์จึงได้รับความสนใจน้อยกว่าแหล่งโบราณคดีประเภทพระพุทธรูป

ส่วนผลการศึกษาด้านแนวทางในการอนุรักษ์นั้นพบว่า การอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายนั้น มีหน่วยงานของรัฐคือกรมศิลปากร เป็นหน่วยงานหลักที่ทำการอนุรักษ์อยู่แล้ว แต่จากการประชุมกลุ่มพบว่าในระยะหลัง ๆ ไม่นานมานี้ ทางกรมศิลปากรได้มีการออกนโยบายในการอนุรักษ์แบบมีส่วนร่วมโดยให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนในการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายในแต่ละแห่งด้วย ทำให้เกิดมีความร่วมมือจากชุมชนมากขึ้น แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังประสบปัญหาในเรื่องของการโปรโมทให้เป็นที่รู้จักของผู้คนโดยทั่วไปอยู่เหมือนเดิม ทำให้หลายส่วนงานก็ได้มีการที่จะทำการประชาสัมพันธ์เพื่อให้แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายเป็นที่รู้จักของสังคมโดยมาก

ส่วนแนวทางในการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมนั้น เป็นการพัฒนาการของแนวคิดการอนุรักษ์เพราะเมื่อดำเนินการอนุรักษ์แล้วการที่จะทำให้แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายสามารถที่จะเลี้ยงตนเองได้ทำให้ชุมชนรอบ ๆ มีรายได้จากการท่องเที่ยวก็จะต้องมีการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม โดยมีแนวทางในการพัฒนาในหลาย ๆ ด้าน เช่นการพัฒนาเส้นทาง การพัฒนาการประชุมสัมพันธ์หรือการพัฒนาเครือข่ายการท่องเที่ยว เป็นต้น เพื่อให้เป็นที่รู้จักของสังคม และจะได้ทำให้เกิดรายได้แก่ชุมชนและสังคมอีกด้วย

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

งานวิจัยเรื่องนี้ มุ่งเน้นที่จะศึกษาเชิงสำรวจแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย โดยที่ไม่ได้มุ่งเน้นวิธีการลงพื้นที่สัมภาษณ์และการระดมความคิดเพื่อนำมาเป็นแนวทางในการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายให้เป็น

แหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมากขึ้น แต่ถึงอย่างนั้นผลการวิจัยก็ยังไม่ได้ตอบโจทย์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้หมด สมควรที่จะต้องมีผู้รู้และผู้สนใจนำประเด็นดังกล่าวไปวิจัยหรือศึกษาต่อ รวมถึงการนำผลวิจัยไปดำเนินการ โดยคณะผู้วิจัยได้มีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

1. ข้อเสนอแนะในการวิจัย

จากการดำเนินการวิจัยมาแล้วผู้สนใจสามารถที่จะนำแนวคิดนี้ไปทำการวิจัยในประเด็นอื่น ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1.1 การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายที่มีต่อความเชื่อของชาวพุทธในจังหวัดหนองคาย

1.2 การศึกษาทัศนคติของชุมชนต่อการพัฒนาแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงธุรกิจ

1.3 การศึกษาปัญหาพื้นฐานของชุมชนต่อการอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย

2. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในส่วนของผลการวิจัยหน่วยงานราชการ และหน่วยงานเอกชนวัดและผู้สนใจทั่วไปสามารถที่จะนำเอาผลวิจัยไปดำเนินการได้ดังต่อไปนี้

2.1 จัดทำหลักสูตรการเรียนการสอนเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคาย

2.2 จัดทำโปรแกรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของจังหวัดในประเด็น “ท่องเที่ยวเพื่อการสืบสานร่องรอยของบรรพชนชาวหนองคายใน 1 วัน ทัศนใจ” โดยการท่องเที่ยวจังหวัดหรือหน่วยงานของรัฐ

2.3 การจัดโซนนิ่งร้านค้าและประชาชนในการให้บริการนักท่องเที่ยวที่เข้ามาเที่ยวชมแหล่งโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาในจังหวัดหนองคายได้อย่างทั่วถึง

References

- Phra Chutipon Anandho (Narmsamut). (1978). The influence of the pagoda in Buddhism on Thai society. (M.A. Thesis, Mahachulalongkornrajavidyalaya University).
- Phradhammarajanuvat. (1987). *Urangka Nitana*. (10th edit.). Bangkok: Nilnara Publishing.

- Phramaha Manit Buntitasevi. (2004). *The history of Luang Por Ong Tue*. Nongkai: Srichompoo Ong Tue Temple.
- Phra Ariyanuvat Khemejari. (1985). *Doctrines of Belief in I-San*. Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
- Pinit Jarisombat. (1997). *Nong Khai for People in Nong Khai*. Bangkok: Dragon Publishing.
- Srisak Vallipodom. (1993). *The sources of I-san Civilization*. Bangkok: Matichon.
- Sawing Boonjerm. (2006). *I-San Heritage*. (20th edit.). Ubon Ratchathani: I-San Heritage Press.
- Department of Public Works and Town & Country Planning in Nong Khai. (n.d.). *Lah Nong Pagoda Construction Project*. (Copied document).